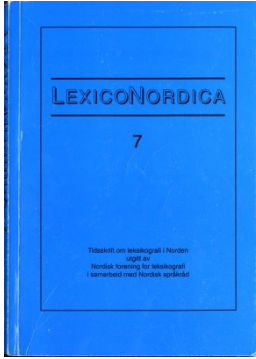

LexicoNordica

Titel:	Ordbildningsmønster och ordrepresentation i svenska ordböcker från 1500- och 1600-talen	
Forfatter:	Monica Johansson	
Kilde:	LexicoNordica 7, 2000, s. 49-60	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Monica Johansson

Ordbildningsmönster och ordrepresentation i svenska ordböcker från 1500- och 1600-talen

No dictionary has collected or will ever be able to collect all words used in the sixteenth and seventeenth century. Yet there are four Swedish dictionaries which show parts of the vocabulary used in that time or words that may be created for example by translation. Three of these dictionaries are based on the European Latin dictionary tradition, while the fourth seems to be a vernacular product. The dictionaries with Latin as source language are often more or less copies of a Latin dictionary but with Swedish as target language. In three of the dictionaries from this time, compound words, derivations and phrases are very frequent as target words as well as source words. But in the fourth dictionary by Ericus Schroderus most of the Swedish words are stemwords, probably collected in Swedish language in use.

Svenskt ordförråd från 1500- och 1600-talen finns dokumenterat i framför allt fyra samtida tryckta ordböcker, alla i olika format och med olika struktur. Ordböckerna har skilda tillkomstbakgrunder, vilket i sin tur präglar det ordförråd som finns representerat i dem. Men syftet med respektive ordbok spelar kanske den viktigaste rollen för vilket ordförråd som finns etablerat i dem.

Det är naturligtvis så att ett totalt svenskt ordförråd, definierat som alla ord som användes av någon svensk under 1500- och 1600-talen aldrig samlats och inte heller någonsin kan samlas i en ordbok. Syftet med ordböckerna var knappast heller att beskriva eller definiera det svenska ordförrådet vid den tiden utan snarare att vara en förmedlande länk till de klassiska språken, särskilt latinet. Ordböckerna vid denna tid var också genomgående två- eller flerspråkiga.

Det svenska ordförråd som finns etablerat i ordböckerna utgör alltså dels en begränsad del av det faktiskt använda ordförrådet, dels tänkbara ord att använda bildade t.ex. i en översättningsprocess. Detta gäller kanske främst svenska som målspråk men också som källspråk i den mån det finns en direkt förlaga på annat språk. Restriktionerna för andra språk än svenska tar jag inte ställning till.

De fyra ordböcker från svenskt 1500- och 1600-tal som jag undersökt är *Variarum rerum vocabula* (1538), *Synonymorum Libellus* (1587), *Lexicon Latino-Scondicum* (1637) och *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum* (1640), fortsättningsvis kallad *Lincopensen* efter sin tryckort (Noreen 1903, Haugen 1984, Jacoby 1990, Hannesdóttir

1991). Tre av ordböckerna har latin som källspråk och en av dem har delvis svenska som källspråk. I två av böckerna är uppslagsorden alfabetiskt ordnade och i två är de ämnesindelade. Tre av ordböckerna har sannolikt utländska förebilder eller förlagor medan en tycks vara en mer genuin svensk produkt. Två av ordböckerna kom ut i ständigt nya tryckningar och utgåvor, vilket kan tyda på att de varit i praktiskt skolbruk medan två eller egentligen tre¹ aldrig trycktes om. Det är alltså fyra sinsemellan olika ordböcker som trycks under 1500-och 1600-talen. Med detta som utgångspunkt kan man också konstatera att det ordförråd som finns etablerat i de olika ordböckerna är delvis olika. Med dagens terminologi kan man ordbildningsmässigt dela in ordförrådet i grundord eller stamord, avledningar och sammansättningar och se hur dessa grupper är representerade i de olika ordböckerna.

Variarum rerum vocabula

Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione (1538) är den äldsta i Sverige tryckta ordboken. De latinska uppslagsorden är ämnesmässigt ordnade och inte ens under de olika ämnesrubrikerna är orden alfabetiskt ordnade. Uppslagsorden är översatta till svenska men i stort sett utan övriga kommentarer av t.ex. grammatisk art. Ordboken har karaktären av parallella ordlistor.

Den forskning som finns när det gäller ordboken har två inriktningar. Den ena rör författarfrågan. Det är framför allt Palmér (1924 och 1939) och Lindquist (1928) som fördjupat sig i denna fråga och Palmér menar att den anonyme författaren/översättaren bör vara Olaus Petri. Därmed är också antytt att ordboken troligen emanerar från en utländsk förlaga; vilken är dock inte sagt men Palmér liksom tidigare Klemming menar att den svenska versionen är en översättning från tyskan och han pekar på direktöversättningar som "icke alls eller endast till ringa del vunnit burskap i svenska språket" (Collijn 1925:5). Aksel Andersson (1890) anför i efterlämnade anteckningar översättningar som han anser gå tillbaka på ett lågtyskt original: *astrach, deken, karnap, klot, knofflök, kuraktig, wendeka*.

Det andra studiet är inriktat på utgivning och introducerades av Aksel Andersson (1890) när han gav ut *Vararum rerum* från 1538. Han hade också planerat att ge ut anmärkningar och kommentarer till verket, vilket dock inte kom att ske. Ett mer omfattande studium av ordbokens

¹ När det gäller *Lincopensen* kom det stora latinlexikonet egentligen inte ut i omtryck utan det var den svensk-latinska ordlistan som kom ut i flera nya utgåvor.

olika utgåvor har Isak Collijn (1925) utfört i samband med att han gav ut ett faksimil av *Variarum rerum* från 1579. I efterskriften till denna utgåva betraktar han *Variarum rerum* som en skolbok och ser häri orsaken till de många utgåvorna och omtrycken och det faktum att bara mycket få böcker är bevarade i original idag.

Enligt Collijn kan man dela in utgåvorna av *Variarum rerum* i tre grupper. Första gruppen omfattar tre utgåvor: Stockholm 1538 (utg. av Aksel Andersson 1890), Rostock 1574 och en dansk översättning Köpenhamn 1576. Andra gruppen omfattar fem utgåvor: Stockholm 1579 (faksimil 1925 utg. av Collijn), Stockholm 1597, Rostock 1607, Lübeck 1622 och Riga 1630. Den tredje gruppen, som också har en översättning till finska, omfattar: Stockholm 1644, Stockholm 1658, Stockholm 1668 och Göteborg 1683.

Vilka förändringar som de olika utgåvorna genomgått under utgivningstiden 1538–1683 finns inte undersökt utöver Collijns kommentar (Collijn Sv. Bibliogr. 2:259) att 1559 års utgåva skulle ha ett förenklat språk och en moderniserad ortografi i förhållande till 1538 års utgåva.²

Vid en jämförelse mellan utgåvan 1538 och 1579 finner man också skillnader såväl av lexikografisk som rent språklig art. Utgåvan 1538 saknar alla kommentarer till uppslagsorden utom p.p. (penultima producta) och p.c. (penultima correpta) medan utgåvan 1579 har tagit över vissa delar av det kontinentala latinlexikonets grammatiska kommentarer som genitivändelse, genusbeteckning och deklinationstillhörighet när det gäller substantivet. Verben ges i infinitivform och adjektiven i maskulinum nominativ singularis.

Utgåvan 1538 har ca 4600 uppslagsord medan utgåvan 1579 bara har ca 3300 latinska uppslagsord. Detta slår naturligtvis igenom i de enskilda underavdelningarna så att under den rubrik som omfattar kroppen och dess delar har utgåvan 1538 247 uppslagsord medan utgåvan 1579 har 159. Utgåvan 1579 blir i mångt och mycket en ny ordbok, vilket visas genom att flera ord som betecknar kroppsdelar och kroppsfunktioner tillkommit i utgåvan 1579 samtidigt som vissa ord i den gamla utgåvan strukits. Också undergrupperna har blivit färre i 1579 års utgåva, men kanske tydligare avgränsade mot varandra. Ett problem med att jämföra orden manuellt mellan upplagorna (ett problem som också ordboks författaren måste ha haft) är att flera ord kan ha hemorts rätt under olika rubriker och därmed också ofta återfinnas på flera ställen. Denna upprepning kan också ske inom en grupp med

² Denna upplaga finns omtalad först i Collijns uppsats (1928:1ff.).

samma rubrik och då orsakas av att orden inte står upptagna i alfabetisk ordning.

Ett ämnesindelad lexikon samlar av naturliga skäl till största delen substantiv men ordboksförfattaren har också med verb och enstaka adjektiv. I 1538 års utgåva finns emellertid en komplettering med adjektiv och i 1579 års utgåva har denna komplettering utvidgats så att utöver adjektiv ingår också prepositioner, adverb och konjunktioner (i denna ordning).

Variarum rerum är en latinordbok, dvs. de latinska uppslagsorden utgör källspråk och svenskan är målspråk och anpassar sig därmed semantiskt helt efter latinet. Världen ses med andra ord genom latinska glasögon, vilket rent ordbildningsmässigt påverkar svenskan. När latinet har tre ord för 'hand': *manus* 'hand', *palma* 'flata hand' och *pugnus* 'näffue' har svenskan orden *hand* och *näve*. Ett annat exempel där latinets indelning av verkligheten initierat troligen nyskapade sammansättningar i svenskan är lat. *iugulus* 'framdelen på halsen, forhals' och lat. *ceruix* 'nacke, baakhals'. Det som kan tyckas vara latinska synonymer behandlas också på olika sätt men mer sällan med nybildningar: lat. *pectus* 'bröst', lat. *thorax* 'bringa' där också svenskan ger synonymer. Om dessa avspeglar exakt semantisk samvariation mellan källspråk och målspråk är dock osäkert. I en annan variant ges uppslagsordet med synonym direkt: *lotium*, *urina* översatt 'piss'. Ett tredje sätt är att endast markera betydelsen med ett "idem": lat. *anus* 'ars', lat. *podex* 'idem', lat. *culus* 'idem'. Andra betydelser låter sig inte infångas i en ekvivalent utan kräver en betydelsebeskrivning som lat. *femur* 'lår eller thet tiucka vtan på låret' och lat. *femen* 'then parten som är innan på låret'.

En genomgång av ekvivalenterna och betydelsebeskrivningarna i en latinordbok som *Variarum rerum* visar tydligt att det är ur en latinsk synvinkel som det svenska ordförrådet presenteras. Även ordbokens lexikografiska struktur påverkar det svenska ordförrådet. *Variarum rerum* är en ämnesvis inrättad ordbok och detta gynnar konkreta substantiv, ofta av stamordskaraktär, på bekostnad av övriga ordklasser och ordbildningsmönster. Ändå är sammansättningarna förhållandevis vanliga och utgör ca en femtedel av de svenska ekvivalenterna. Vanligast av dessa är naturligtvis substantiv med substantivisk förled som: *hoffuudskalle*, *ögnasteen* och *strupalock* men även adjektiv med varierande ordklass som förled finns med: *tannalös*, *lomhörder*, *swrögder* och *storhålat*. Ett tolkningsproblem erbjuder dessutom sammansättningarna genom de särskrivningar som ibland dessutom tycks inkonsekventa: *söknedagh* men *helge dagh*, *ögnawijck* men *ögna wrå* och *calkbrennare* men *calk vgn*.

Avledningarna är mindre frekventa än sammansättningarna i en ordbok som *Variarum rerum*. En anledning är säkert att många avledningar bildar abstrakter som många gånger kan vara svårplacerade under ämnesrubriker. En annan orsak kan vara att *Variarum rerum* inte tycks ha det kontinentala latinlexikonets konsekvenskrav över sig att till olika grundord bilda avledningar som betecknar t.ex. maskulin och feminin utövare av en verksamhet samt olika typer av abstraktioner till samma grundord. Vissa exempel förekommer dock: *oenopola* 'wijntappare' och *caupona* 'wijntapperska' (även om latinet inte visar bara olika avledningsmönster i detta fall utan också olika ord); *textor* 'wäffuare' och *textrix* 'wäffuerska' (tryckfel för 'wäffuerska' enl. Anderssons not 1890). Under avdelningen adjektiv finns också avledningar på *-og(h)*, *-lig(h)*, *-isk*, *-achtig*, *-ug*, *-og* och *-sam*.

Slutligen finns den grupp latinska ord till vilka ordboksförfattaren inte hittat någon lämplig svensk ekvivalent utan istället snarare beskrivit uppslagsordets betydelse: *digitus* 'itt twär finger, en sådana lengd som fyra gill biwgkorn göra kunna på theres bredd' och *palmus* 'fyra twärfinger, thet är een twerhand'. I vissa av dessa fall kan gränsen mot encyklopedisk information vara oskarp.

Variarum rerum – i alla sina upplagor – ger alltså framför allt svenska ekvivalenter som är grundord och också sammansättningar men förhållandevis få avledningar. Den dominerande ordklassen är substantiv.

Synonymorum Libellus

År 1587 trycks den första svenska ordboken i Stockholm. Författare var Elaus Petri Helsingius. Ordboken är alfabetiskt ordnad och uppslagsorden är svenska med latinska och grekiska ekvivalenter. Enligt ordbokens förord går den tillbaka på Johannes Serranus (1567) lågtyska *Synonymorum libellus*. Noreen (1903) visar i sin tur att denna ordbok går tillbaka på holländaren S. Pelegromius *Synonymorum silva* (1546). Ordboken har berörts av flera forskare (Noreen 1903, Haugen 1984, Holm 1984, Jacoby 1990, Hannesdottir 1991 och Johansson 1997) men någon närmare undersökning av ordboken har ännu inte gjorts. Noreen (1903) har dock kommentaren: "Här har vi nu svenska ord och fraser såsom uppslagsord med motsvarande latinsk och grekisk öfversättning, för hvars skull arbetet öfverhufvud kommit till. I det hela är det mindre värdefullt än det förra" – med "det förra" avser Noreen *Variarum rerum*.

I *Synonymorum Libellus* står uppslagsordet som rubrik över ordartikeln utan grammatiska kommentarer men ordet kan ha en synonym eller ett parallellord/uttryck eller utgöras av en hel fras: *Aal/Alder*; *Aas/dödh kropp*; *Vngås medh någhon*. Det latinska ordet har däremot ibland en kommentar som t.ex. substantivets genitivform: *Ars*, 'Anus, ni' eller markören diminutiv: *Bröst* 'Pectus, pectusculum, diminut. thorax'. Ordboken ger ofta flera latinska synonymer till det svenska uppslagsordet: *Piss* 'vrina, lotium, humor, vesicæ'; *Pissa* 'meiere, mingere, leuare vesicam'. Det är alltså tydligt att latinet är ordbokens egentliga källspråk även om uppslagsorden är svenska. Det svenska uppslagsordet följer också det latinska ordbildningsmönstret med ett flertal avledningar till ett stamord: *dicht, dichta, dichtare, dichtelse*.

Synonymorum Libellus omfattar ca 5.500 svenska uppslagsord eller ingångar fördelade på stamord, avledningar, sammansättningar och fraser, dock så att sammansättningarna endast utgör en fjärdedel av antalet ord i förhållande till de övriga uppslagsordstyperna, dvs. på tjugo av vardera stamord/avledningar/fraser går fem sammansättningar. Sammansättningar ges ofta i anslutning till det stamord som sedan blir förled: *Plogh, Ploghbill, Plogskotta, Plogsola, Plogstiärt; Badh, Badha, Badhekaar, Badhelakan, Badhstughu, Badhstughkarl, Badhstughklädhe, Badhstughkärel, Badhstughpijgha*.³ Det som främst utmärker *Synonymorum Libellus* är emellertid de många fraserna som utgör uppslagsord/rubrik/ingång till en ordartikel och som egentligen är en översättning av det latinska ord som följer som ekvivalent.

Lexicon Latino-Scondicum

Om *Synonymorum Libellus* är ett svenskt lexikon med svenska uppslagsord dock inrättad efter latinet, så är *Lexicon Latino-Scondicum* (1637) ett latinlexikon inrättat efter svenskan – alltså egentligen med svenska som källspråk men uppställt med latinska uppslagsord och svenska, tyska och finska ekvivalenter.

Lexicon Latino-Scondicum trycktes i Stockholm 1637 och skulle som Hesselman säger (1941) med rätta kunna kallas vår första svenska ordsamling. Författaren till ordboken är Ericus Schroderus Upsaliensis, född omkring 1608 troligen i Uppsala, student 1625 och filosofie

³ Också i *Lincopensen* och speciellt i latinlexikonet finns många ord som dokumenterar en badkultur som säkert hade större hemortsrätt i antikens Rom än i 1600-talets Sverige.

magister 1635 och död genom en olyckshändelse redan 1639 (Hesselman 1941, Jacoby 1990).

Schroderus tycks arbeta i Bureus och Stiernhielms språkvetenskapliga anda och tradition och syftet med ordboken var enligt Schroderus intressanta förord till ordboken att visa på svenska språkets stora rikedom på svenska stamord som väl kunde mäta sig med andra europeiska språk, latinet inräknat. Tendensen är tydligt nationell och ligger helt i linje med andra ambitioner som att hävda svenskans utomordentligt höga ålder. I den framväxande svenska stormakten ingick också Finland och samma språkvetenskapliga ambitioner kom också att omfatta finskan. Schroderus tillbringade ett år i Finland och lärde sig då finska. Därmed kunde han alltså utöka ordboken också med finska ekvivalenter och skapa "den äldsta kända finska ordboken" (Hesselman 1941).

Lexicon Latino-Scondicum är kanske den intressantaste av 1500- och 1600-talets ordböcker därför att vi vet att den utarbetats av en språkvetenskapligt medveten person och utifrån ett av sin tids språkvetenskapliga synsätt. Troligtvis saknas utländsk förlaga. Ambitionen är alltså att ta fram ett rikhaltigt svenskt ordförråd. Troligtvis anser Schroderus också att stamorden vittnar om någon form av ålderdomlighet och ursprunglighet. Jämfört med stamorden får nämligen sammansättningar och avledningar en förhållandevis liten plats i ordboken. Den lilla ordboken, "man en lijten book-unge i duodés" som Columbus skriver i sin *En Svensk Ordeskötsel* ([1678] 1963), omfattar ca 3.700 uppslagsord (sammansättningar, avledningar och främmande ord inkluderade) och motsvarar de två tidigare ordböckerna i omfång.

Lexicon Latino-Scondicum kan på många sätt jämföras speciellt med *Variarum rerum*. Båda är ämnesvis indelade men i *Latino-Scondicum* står de latinska uppslagsorden i princip i alfabetisk ordning under sin rubrik och dessutom finns utöver de svenska ekvivalenterna både tyska och finska. Finska ekvivalenter kom som tidigare nämnts att infogas i *Variarum rerum*s tredje utgåva från 1644. En jämförelse mellan de finska ekvivalenterna i respektive ordbok visar att inget talar emot att *Latino-Scondicum* använts av utgivaren till *Variarum rerum* 1644. Någon påverkan på urvalet av uppslagsord tycks dock inte ha skett. Ytterligare en likhet ordböckerna emellan är att de originalutgåvor som finns bevarade är mycket få, något som kan tyda på att de varit i flitigt bruk – men så är de ju också små och lätthanterliga till formatet. Hesselman (1941) anger 9 kända exemplar av ordboken, varav 3 är defekta. De svenska exemplaren finns på KB i Stockholm och UB i Uppsala.

Kapitelrubrikerna i *Variarum rerum* och *Latino-Scondicum* är av likartad karaktär och så till vida kan man säga att *Latino-Scondicum* inordnar sig i en europisk ordbokstradition, men som ordbok står den ändå självständig i förhållande till gängse ordböcker och är en produkt som bär tydliga spår av Schroderus omfattande språkvetenskapliga arbete med *Dictionarium Quadrilingve*. Detta Schroderus verkligt stora språkvetenskapliga arbete blev liggande i handskrift tills Hesselman gav ut det år 1929. I *Dictionarium Quadrilingve* samlade Schroderus ca 10.000 svenska ord och gav ekvivalenter på tyska, latin och grekiska. Men det som var nytt för arbetet var att orden sorterades i ordbildningskategorier. Med andra ord är detta något av vår första ordbildningslära. Schroderus indelar inte bara orden i Simplex, Derivata och Composita (grundord, avledningar och sammansättningar) och med en annan aspekt Peregrina (främmande ord), utan han gör dessutom en finalalfabetisk sortering. Ett av de intressantaste resultaten blir att han samlar alla avledningar med samma suffix under en rubrik som t.ex. "Derivata in Erska" och "Derivata in Inna" (1929:20f.).

Antingen var *Dictionarium Quadrilingve* för kostsam att trycka eller också var ingen intresserad av att trycka den, eller också var det rent av så att Schroderus inte kände sig helt klar med arbetet, som bör ha tillkommit under 1630-talet och i stort sett förelegat i det skick som Hesselman fann det, när *Lexicon Latino-Scondicum* gavs ut 1637. Bitvis kan man nämligen följa hur Schroderus lyft över svenska ord-räckor till sitt nya lexikon. Speciellt gäller detta den andra delen av lexikonet som har rubriken "Appendix scondico-Latina". Här samlar han avledningar på *-igh*, *-ott*, *-ligh*, *-achtig*, *-sam*, *-sk*, *-erska*, *-inna*, *-else*, *-ing*, *-rij*, *-leek*, *-mål*, *-dom*, *-an*, *-ande*, *-sak*, *-när* och *-heet*. Prefixavledningarna samordnar han med sammansättningarna, vilket egentligen är ganska logiskt.

Dispositionsmässigt har Schroderus gjort *Lexicon Latino-Scondicum* till en kombination av ett klassiskt lexikon och den ordbildningsordbok som han hade liggande i manuskript. De första sextiotvå uppslagen omfattar alltså svenska stamord, ämnesvis ordnade men med de latinska ekvivalenterna som alfabetiskt ordnade uppslagsord, dock utan alla grammatiska kommentarer. Ett tecken på att svenskan styr latinet är enligt Hesselman (1941:VI) att latinet ibland saknar ekvivalent till det svenska ordet och alltså måste beskriva betydelsen med en fras (jfr det omvända förhållandet i *Vararum rerum*) som sv. *kärna* 'vasculum in quo butyrum condensant', sv. *kulla* 'vacca cornibus destituta' sv. *jwl* 'Natalis Christi', sv. *kiäla* 'glacis terra impacta', sv. *skara* 'prædura illa nivium superficies' och sv. *skärfwa* 'lapidus fragmentum'. Det är också de svenska orden som förses med synonymer (inte de latinska som i

Variarum rerum): *Måna/Tungel*; *Lysna/Sken*; *Otta/Gryning*; *Tijma/Stund*; *Wäder/Lufft*; *Wind/Böör*; *Brand/Wåda*; *Drägg/Groom*; *Lijdh/Brinck* etc.

Efter ordgrupperna, som i princip bara innehåller substantiv, följer övriga ordklasser, också med ekvivalenter på tre språk och indelade efter ordklasser som i stort sett är hämtade från *Dictionarium Quadrilingve*, men därefter lämnar Schroderus den traditionella uppställningen. Under rubriken "Appendix scondico-Latina" hämtar han ord-räckor med olika avledningsändelser direkt från *Dictionarium Quadrilingve*. I dessa listor blir de svenska orden uppslagsord som förses med en latinsk ekvivalent. I det fyrtiofjärde kapitlet presenterar Schroderus svenska sammansättningar översatta till latin. Dessa indelas i sammansättningar med prefix- eller partikelförled, adjektivförled, substantiv- och verbförled samt en grupp med varierande förled men med *-man* som efterled med ord från *adelsman* till *öfwerman*.

Dictionarium Latino-sveco-germanicum

På Christoffer Günthers tryckeri i Linköping utkom år 1640 en verklig gigant på ordboksområdet utifrån svenskt perspektiv: *Dictionarium Latino-sveco-germanicum* eller *Lincopensen*. Både storleksmässigt, omfångsmässigt och lexikografiskt överträffar den de tidigare tryckta ordböckerna. Den är dessutom inte en ordbok utan egentligen tre ordböcker inom två pärmar (Johansson 1997:36ff.). Den första delen är en latinordbok helt i stil med kontinentens klassiker med ca. 30.000 latinska uppslagsord översatta till svenska med fraseologi och citat från klassisk litteratur. Dessutom finns tyska ekvivalenter. Den andra delen är ett svenskt index med svenska uppslagsord översatta till latin utan övriga kommentarer, och på samma sätt består tredje delen av tyska uppslagsord översatta till latin. Författare till ordboken var biskopen i Linköping Jonas Petri Gothus, som också tjänstgjort som lärare på Linköpings gymnasium.

Liksom 1500-talsordböckerna är detta inte något självständigt svenskt arbete utan det inordnar sig i den väl utvecklade latinlexikon-tradition som utvecklats på kontinenten med kända representanter som Calepinus och Faber (Johansson 1997:70ff.). Liksom när det gäller *Variarum rerum* och *Synonymorum Libellus* är det tydligt att det svenska ordförrådet i *Lincopensen* står under inflytande av såväl det

latinska källspråket som den tyska som var målspråk i förlagan till *Lincopensen*, *Lexicon Trilingve*.

När det gäller det svenska ordförrådet i såväl latinordboken som det svenska indexet är det semantiskt styrt av latinet. I latinlexikonet finns lat. *manus* 'hand', lat. *palma* 'flaat hand' och lat. *pugnus* 'näfwe'. I det svenska indexet återfinns under uppslagsordet *Hand* med indrag: *hand tilhörigh*⁴, *Flaat Hand*, *Knytt Hand eller Näfwe*, som återspeglar de latinska uppslagsorden och också får dessa latinska ekvivalenter. Exempellistan kan göras lång. När det däremot gäller de latinska orden *Pectus* och *Thorax* återfinns de under både *Bröst* och *Bringa* i det svenska indexet och står som synonymer i själva lexikonet. Att exakt komma åt ordens betydelsekomponenter under 1500- och 1600-talen är inte möjligt på grundval av ordboken.

Sammansättningarna i *Lincopensens* latinlexikon och det svenska indexet omfattar ca en sjättedel av ordförrådet. Proportionerna är alltså jämförbara med dem i 1500-talsordböckerna, som ju också har utländska förebilder. Sammansättningarna i *Lincopensen* är av likartad typ som i 1500-talsordböckerna, dvs. substantiven med substantivisk förled är i särklass flest. Speciellt kan noteras, att de sammansättningar i dessa ordböcker som går tillbaka på latinskt källspråk och innebär en strävan att återge ett innehåll där svenskan inte har ett tidigare stamord också återfinns i *Lincopensen*.

När det gäller avledningarna bjuder *Lincopensen* på ett mycket stort antal som väl kan mäta sig med sammansättningarna. I detta hänseende överträffas de tidigare ordböckerna. Gothus har ambitionen att följa latinordboken t.ex. med ett verb, en maskulin utövare av verksamheten, en feminin utövare av verksamheten och en eller flera abstraktioner, vilket kan ge ordräckor som: *baka*, *bakare*, *bakerska*, *bakning*; *dantz*, *dantzare*, *dantza*, *dantzerska*, *dantzande* etc. Avledningarna är betydligt mer frekventa i latinlexikonet än i det svenska indexet. Inte minst gäller detta ord med avledningssuffix som betecknar feminin utövare av verksamhet: *-erska* och *-inna*.

Bland suffixavledningarna kan man också finna en vacklan mellan avledningar på t.ex. *-ning* och *-ande* som ekvivalenter till motsvarande latinska ord i latinordboken och som uppslagsord i det svenska indexet. Detta antyder att ordet troligen inte var etablerat utan kanske nyskapat i översättningsprocessen men efter ett upparbetat mönster. En annan variation föreligger mellan *blötheet* och *blödigheet* som båda motsvaras

⁴ Uttryck med *tilhörigh* som *hand tilhörigh* m.fl. är så vanliga i *Lincopensen* att de kan ses som typiska för denna ordbok, där de också introducerats. Sedan kan man återfinna dem i några efterföljare (Johansson 1997:300ff.).

av den tyska ekvivalenten *zartigkeit* i latinordboken. Schroderus tidigare nämnda *Dictionarium Quadrilingve* erbjuder här ett intressant jämförelsematerial och visar att suffixavledningarna förvisso var en betydande ordkategori under stark tillväxt.

Det omfattande latinlexikonet med sina tre delar kom aldrig ut i omtryck i sin helhet men särskilt det svenska indexet kom att ges ut i många omarbetade utgåvor (Johansson 1997:365ff.).

Sammanfattande synpunkter

Det brukar ofta sägas att det finns ett samband mellan korta, konkreta och vanliga ord å ena sidan och å andra sidan långa, abstrakta mer ovanliga ord. Det vore spännande att tänka sig att *Variarum rerum* och *Lexicon Latino-Scondicum* med sin inriktning på konkreta substantiv också skulle innehålla ord som var vanliga vid den tiden. Särskilt gäller detta *Lexicon Latino-Scondicum* med sin tonvikt på stamord valda utifrån svenskt ordförråd. Svenskan i de tre övriga lexikonerna står under starkt beroende av latinet och i *Variarum rerum* upptar också sammansättningarna en stor del av det svenska ordförrådet, liksom fraserna gör det i *Synonymorum Libellus* och avledningarna i *Lincopensen*. Under 1500- och 1600-talen har många texttyper ännu inte etablerats, inte minst gäller detta tidningstexter och facktexter av olika slag. Men sammantaget visar lexikonerna upp ett ordförråd i beredskap att utvecklas för många nya användningsområden.

Litteraturförteckning

- Collijn, Isak 1927–38: *Sveriges bibliografi intill år 1600*. 1–3. Uppsala.
 Collijn, Isak 1942–46: *Sveriges bibliografi. 1600-talet*. 1–2. Uppsala.
 Collijn, Isak, 1928: En hittills okänd upplaga av *Vararum rerum vocabula* med formulæ *puerilium colloquiorum*. I: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*. Stockholm.
 Columbus, Samuel [1678] 1963: *En Svensk Ordeskötsel*. Utg. av Sylvia Boström. Uppsala, Stockholm & Göteborg.
 Ericus Schroderus Ubsal. [1637] 1941. *Lexicon Latino-Scondicum*. Utg. av Bengt Hesselman. Uppsala.
 Ericus Johannis Schroderus *Upsaliensis Dictionarium Quadrilingue Suedicum Germanicum Latinum Græcum* (Cod. Thott. 2166 4:o). Med inledning och ett alfabetiskt register över de svenska orden jämte tillägg ur *Lexicon Latino-Scondicum* 1637 och *Janua Linguarum* 1640 utg. av Bengt Hesselman. Uppsala 1929.

- Gothus, Jonas Petri 1640: *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum ex variis probatorum authorum lexicis, olim sub scholastico munere excerptum, & secundum ordinem Alphabeticum digestum; vocum q; varia significatione distinctum; nunc vero ad multorum desiderium, et reipubl. literariæ commodum publici juris factum [...]*. Lincopiæ. (Med Index Sveco-latinus och Index Germanico-latinus.)
- Hannedóttir, Anna Helga [1987] 1991: Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850. Upprättad 1987, uppdaterad 1991. Göteborgs universitet. [Opubl. projektrapport.]
- Haugen, Eva Lund 1984: *A bibliography of Scandinavian dictionaries*. With an introduction by Einar Haugen. New York.
- Helsingius, Elaus Petri 1587: *Synonymorum Libellus*. Stockholm.
- Hesselman, Bengt 1941 se Ericus Schroderus.
- Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. (Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.) Uppsala.
- Jacoby, Michael 1990: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden.
- Johansson, Monica 1997: *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 21.) Göteborg.
- Lindquist, N. 1928: Bibelsvenskans medeltida ursprung. I: *Nysvenska studier* 8, 165–260.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. I. Lund.
- Palmér, Johan 1924: Om Variarum rerum vocabula. I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CLXXV.) Helsingfors.
- Palmér, Johan 1939: *Undersökningar i Olavus Petris språk. III*. (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 2.) Lund & Leipzig.
- Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione*. [1538] 1890. Utg. av Aksel Andersson. Upsala.
- Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione*. [1579] 1925. Utg. av Isak Collijn. Stockholm.
- Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*. 1644. Stockholm.